

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

ارزیابی الجامع الصغیر

بررسی انتقادی

تقطیع، نقل به معنی، تصحیف و ارجاعات سیوطی در الجامع الصغیر

بر اساس روش اسنادی و تحلیل محتوای کمی

مصطفی همدانی

سرشناسه	: همدانی، مصطفی، ۱۳۵۷
عنوان قراردادی	: الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر. فارسی. شرح
عنوان و نام پدیدآور	: بررسی انتقادی تقطیع، نقل به معنا، تصحیف و ارجاعات سیوطی در الجامع- الصغیر بر اساس روش اسنادی و تحلیل محتوای کتب/مصطفی همدانی.
مشخصات نشر	: قم: دانشگاه قم، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۱۴۴ ص.: مصور، جدول، نمودار
شابک	: 978-600-8436-07-2
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: سیوطی، عبدالرحمن ابن ابی بکر ۸۴۹-۹۱۱ ق الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر—نقد و تفسیر
موضوع	: احادیث اهل سنت - قرن ۹ ق.
موضوع	: Hadith (Sunnites) –Texts -- 15 th century*
موضوع	: تحلیل محتوی - نمونه پژوهی
موضوع	: Content analysis (Communication) –Case studies
موضوع	: احادیث اهل سنت - نقد و تفسیر
موضوع	: Hadith (Sunnites) –Texts –Criticism, interpretation, etc*
شناسه افزوده	: انتشارات دانشگاه قم. University of Qom
رده بندی کنگره	: BP 124 /5/ ج9س/204181395
رده بندی دیویی	: 297 /211
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۵۵۲۵۷۶

انتشارات دانشگاه قم

عنوان: ارزیابی الجامع الصغیر بررسی انتقادی تقطیع، نقل به معنا، تصحیف و ارجاعات سیوطی در الجامع الصغیر بر اساس روش اسنادی و تحلیل محتوای کتب

نویسنده: مصطفی همدانی

چاپ و صحافی: هوشنگی

طراح جلد: احمد رضا حیدری

ناظر فنی: علیرضا معظمی

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۵

شمارگان: ۵۰۰

بهاء: ۸۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۴۳۶-۰۷-۲

ISBN: 978-600-8436-07-2

آدرس الکترونیکی: Publication@ Qom. ac.ir

کلیه حقوق مادی و معنوی برای ناشر محفوظ است.

قم، بلوار الغدیر، دانشگاه قم، اداره چاپ و انتشارات دانشگاه

تلفن: ۰۲۵-۳۳۴۴-۳۲۱۰ ۰۲۵-۳۳۴۵-۳۲۱۰

شیخ بزرگوار کلینی رحمته الله علیه از طریق ابن ابی یعفور از امام صادق علیه السلام از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و نیز حاکم نیشابوری از طریق جبیر بن مطعم از رسول گرامی خدا صلی الله علیه و آله و سلم نقل می کنند که ایشان فرموده اند: نَضْرُ اللَّهُ عَبْدًا سَمِعَ مَقَالَتِي فَوْعَاهَا وَ حَفِظَهَا وَ بَلَّغَهَا مَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا. (کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۰۳؛ حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ج ۱، ص ۱۶۲)

با یاد دقیق ترین جامع نگار روایی جهان اسلام، محدث خبیر و بصیر، ممدوح خاص و عام، ملقب به لقب حقانی «ثقة الاسلام» نزد شیعه و سنی، محمد بن یعقوب کلینی (عطر الله مرقده و حشره مع اولیائه) و پاسداشت بیست سال زحمت آن پیشوای پیشتاز در تدوین کتاب عظیم القدر «الکافی» و تجلیل از محاسن پرشمار این کتاب شریف از جامعیت متبحرانه تا گزینش ناقدانه و از تبویب هوشمندانه تا نقل دقیق و امانت دارانه.

اللهم نضر وجهه كما سمع مقالات نبيك صلی الله علیه و آله و سلم و مقالات المنزّلون
بمنزلة نفس نبيك صلی الله علیه و آله و سلم فوعاهن و حفظهن و بلغهن من لم يسمعهن.

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱۳
مقدمه	۱۷
الف. جایگاه علوم حدیث در معارف اسلامی	۱۷
ب. معرفی سیوطی و تحقیقات او در حدیث پژوهی	۱۸
ج. معرفی کتاب روایی الجامع الصغیر	۲۰
د. اهمیت دقت در حدیث‌نگاری و ضرورت ارزیابی جوامع روایی	۲۱
هـ. ضرورت ارزیابی الجامع الصغیر	۲۴
و. دشواری‌های ارزیابی جوامع روایی و معرفی روشی نو در این زمینه	۲۵
ز. محورهای ارزیابی الجامع الصغیر و دلیل انتخاب این محورها	۲۶
ح. پرسش‌های تحقیق	۲۸
ط. پیشینه تحقیق	۲۸
۱. پیشینه ارزیابی «تقطیع» در الجامع الصغیر	۲۸
۲. پیشینه ارزیابی «نقل به معنا» در الجامع الصغیر	۳۰
۳. پیشینه ارزیابی «تصحیف» در الجامع الصغیر	۳۰
۴. پیشینه ارزیابی «استنادات» در الجامع الصغیر	۳۱
ی. دورنمایی از رساله	۳۲

بخش اول: کلیات (مفاهیم و مبانی روش‌شناختی)

فصل اول: مفاهیم تحقیق	۳۵
الف. تقطیع	۳۵
ب. نقل به معنا	۳۶
ج. تصحیف	۳۷
د. استناد	۳۷

فصل دوم: مبانی روش‌شناختی تحقیق	۳۹
الف. نوع و روش تحقیق	۳۹
۱. روش تلفیقی	۳۹
۲. روش اسنادی	۴۱
۳. تحلیل محتوای کمی	۴۱
۳.۱. متن مورد بررسی و جامعه آماری	۴۲
۳.۲. نمونه (روش نمونه‌گیری و حجم نمونه)	۴۲
۳.۳. مقولات، رده‌ها و واحد تحلیل	۴۶
۳.۴. تعاریف عملیاتی (دستورالعمل کدگذاری)	۴۹
ب. روش داده‌آمایی و تجزیه و تحلیل	۵۰
ج. اعتبار و پایایی	۵۱
۱. اعتبارسنجی	۵۲
۲. پایایی سنجی	۵۳

بخش دوم: ارزیابی «تقطیع» در الجامع الصغیر

مقدمه	۵۷
الف. مبانی نظری تقطیع حدیث	۵۸
ب. نگاه کلی به انواع تقطیع در نمونه منتخب	۵۹
ج. بررسی استدلالی برخی تقطیع‌ها در نمونه منتخب	۶۱
۱. تقطیع نادرست به جهت حذف شرط	۶۱
۲. تقطیع نادرست به جهت حذف سبب ورود حدیث	۶۲
۳. تقطیع نادرست به جهت حذف قید	۶۴
۴. تقطیع نادرست به جهت حذف عبارت شارح معنا در کلام راوی	۶۶
۵. تقطیع نادرست به جهت حذف آغاز و انجام حدیث	۶۷
۶. تقطیع نادرست به جهت حذف نکته مشعر به اختصاص به مخاطب	۶۸
۷. تقطیع نادرست به خاطر حذف مشارالیه در آغاز حدیث	۶۹
خلاصه یافته‌ها و نتیجه‌گیری بخش دوم	۷۱

بخش سوم: ارزیابی «تصحیف» و «نقل به معنا» در الجامع الصغیر

مقدمه	۷۵
-------------	----

الف. مبانی نظری «تصحیف» و «نقل به معنا»ی حدیث.....	۷۶
۱. مبانی نظری نقل به معنا.....	۷۶
۲. مبانی نظری تصحیف.....	۸۱
ب. نگاه کلی به انواع نقل به معنا در نمونه منتخب.....	۸۲
ج. نگاه کلی به تصحیف در نمونه منتخب.....	۸۵
د. بررسی استدلالی موارد «نقل به معنا»ی نادرست و تصحیف در نمونه منتخب.....	۸۵
۱. نقل به معنای ذکر یا تصحیف آن.....	۸۵
۲. نقل به معنای ادعیه.....	۸۶
۳. حذف قیود دخیل در معنا.....	۸۷
۴. استفاده از واژه متباین معنوی با اصل.....	۹۲
۵. استفاده از لفظ اعم به جای اخص.....	۹۵
هـ. یک اشکال اساسی بر هر نوع نقل به معنا در الجامع الصغیر.....	۹۶
خلاصه یافته‌ها و نتیجه‌گیری بخش سوم.....	۹۹

بخش چهارم: ارزیابی «استنادات» در الجامع الصغیر.....

مقدمه.....	۱۰۳
الف. مبانی نظری استناد.....	۱۰۴
ب. نگاه کلی به انواع استناد در نمونه منتخب.....	۱۰۴
ج. بررسی تفصیلی ارجاعات نادرست در نمونه منتخب.....	۱۰۵
۱. فقدان روایت در مصدر اصلی.....	۱۰۵
۲. اشتباه در انتساب به راوی.....	۱۱۳
۳. عدم تعیین نام دقیق کتاب.....	۱۱۵
خلاصه یافته‌ها و نتیجه‌گیری بخش چهارم.....	۱۱۷

نتیجه‌گیری.....

نتایج اصلی رساله.....	۱۱۹
نتایج ضمنی رساله.....	۱۲۲

ضمیمه: یافته‌های جانبی.....

مورد اول: اشتباه سیوطی در خلط سخن صحابه با حدیث نبوی.....	۱۲۳
---	-----

مورد دوم: اشتباه سیوطی در تخطی از قانون ارجاع در میان محدثان اهل سنت..... ۱۲۴

کتابنامه..... ۱۲۵

نمایه..... ۱۳۷

نمایه اشخاص..... ۱۳۹

نمایه کتابها..... ۱۴۱

فهرست جدول‌ها

جدول شماره ۱. طبقات الجامع الصغیر و تعداد روایت در هر طبقه.....	۴۴
جدول شماره ۲. مقولات تحلیل در ارزیابی تقطیع.....	۴۷
جدول شماره ۳. مقولات تحلیل در ارزیابی نقل به معنا و تصحیف.....	۴۸
جدول شماره ۴. فهرست مقولات ارزیابی صحت استنادات.....	۴۸
جدول شماره ۵. فراوانی تقطیع و عدم تقطیع در نمونه منتخب.....	۵۹
جدول شماره ۶. فراوانی گونه‌های تقطیع در نمونه منتخب بر حسب نوع تقطیع.....	۶۰
جدول شماره ۷. فراوانی تقطیع در نمونه منتخب بر حسب نوع تقطیع.....	۶۱
جدول شماره ۸. فراوانی گونه‌های تقطیع نادرست در نمونه منتخب.....	۷۱
جدول شماره ۹. فراوانی کلی نقل به معنا و عدم نقل به معنا در نمونه منتخب.....	۸۳
جدول شماره ۱۰. فراوانی گونه‌های «نقل به معنا».....	۸۴
جدول شماره ۱۱. فراوانی گونه‌های «تصحیف» و «نقل به معنا»ی نادرست.....	۹۹
جدول شماره ۱۲. فراوانی گونه‌های استناد نادرست در نمونه منتخب.....	۱۱۷

فهرست نمودارها

نمودار شماره ۱. تالیفات سیوطی در حوزه‌های حدیث.....	۱۹
نمودار شماره ۲. الگوهای روش تحقیق تلفیقی.....	۴۰
نمودار شماره ۳. فرمول pi اسکات جهت محاسبه پایایی تحلیل محتوا.....	۵۴
نمودار شماره ۴. فراوانی گونه‌های تقطیع در نمونه منتخب بر حسب نوع تقطیع.....	۶۰
نمودار شماره ۵. فراوانی انواع تقطیع درست و نادرست در نمونه.....	۶۱
نمودار شماره ۶. فراوانی کلی نقل به معنا و عدم نقل به معنا در نمونه منتخب.....	۸۳
نمودار شماره ۷. فراوانی گونه‌های «نقل به معنا» در نمونه منتخب بر حسب تعدد و عدم تعدد منبع.....	۸۴
نمودار شماره ۸. فراوانی گونه‌های «نقل به معنا» و تصحیف در نمونه منتخب.....	۹۹
نمودار شماره ۹. فراوانی انواع ارجاعات درست و نادرست در نمونه منتخب.....	۱۰۴

پیشگفتار

با نام خدای متعال و سپاس و ثنای بی‌انتهای آن بارگاه مجد و کبریا و با سلام و درود و تحیت بر همهٔ مقربان و فرستادگان الهی خصوصاً وجود طوبایی پیامبر عظیم‌الشان خاتم‌الاولین صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و اهل بیت گرامی او عَلَيْهِمُ السَّلَامُ بالخاص وجود مبارک حضرت خاتم‌الاولیا عَلَيْهِمُ السَّلَامُ همانان که سرچشمهٔ هر خیر و خوبی هستند؛ و دورباش از رحمت خدا بر دشمنان زَقومی آنان؛ همانان که اصل و ریشهٔ هر زشتی و پلیدی‌اند.

از مواهب خدای متعال به نگارنده، مطالعهٔ آثار روایی به عنوان یکی از مشغولیت‌های همیشگی وی بوده است. از آغازین سال‌های تحصیلات حوزوی و پس از آشنایی مختصر با ادبیات عرب، به توصیهٔ یکی از شاگردان مرحوم علامهٔ طباطبایی رَحِمَهُ اللهُ که حق عظیمی بر نگارنده دارد، به محضر کتاب شریف اصول کافی مشرف شدم و پس از آن به مطالعهٔ دیگر کتب و جوامع روایی و شروع آن‌ها پرداخته و این مطالعه که همواره با تدبیر و یادداشت‌برداری همراه بوده است، به عنوان بخشی از فعالیت‌های علمی نگارنده بیش از ۲۲ سال (تاکنون) ادامه داشته و دارد.

پس از مطالعهٔ قریب به یکصد جلد کتاب روایی شیعه، در پنج سال اخیر به مطالعهٔ جوامع اهل سنت رو آورده‌ام و بسیاری از آثار روایی ایشان خصوصاً صحاح سته را بررسی کرده‌ام. رسالهٔ فرارو محصول مرحلهٔ پایانی مطالعات حدیثی نگارنده در جوامع اهل سنت است که به **الجامع الصغیر** رسیده است. به جهت انس و آشنایی پیشین با جوامع روایی اهل سنت، با مطالعهٔ اولیهٔ این کتاب به وجود بسیاری از اشکال‌ها در آن پی برده و تصمیم به تحلیل انتقادی آن گرفتم و بدین‌سان بنیاد تحقیق رسالهٔ فرارو پی‌ریزی شد.

نگارنده در به انجام رساندن این رساله، تکمیل و تصحیح و انتشار آن به چند نفر وامدار است:

از این تحقیق، سه مقاله پژوهشی استخراج شده است که مقاله اول در مجله علمی - پژوهشی پژوهش‌های قرآن و حدیث^۱ منتشر شده و مقالات دوم و سوم به ترتیب در مجله علمی - پژوهشی علوم حدیث^۲ و مجله علمی - پژوهشی تحقیقات قرآن و حدیث^۳ به چاپ رسیده‌اند. داوران این مجلات، برخی نکات ارزنده را به نگارنده یادآوری شده‌اند که در رساله فرارو نیز منعکس شده است و از این جهت سپاسگزار ایشان هستم. البته برخی اشکالات ایشان را نگارنده درست نمی‌دانسته است، که سردبیران این مجلات با انصاف و حوصله‌ورزی، سخن و استدلال نگارنده را استماع و بررسی‌های لازم را انجام داده‌اند که لازم است از همه آن بزرگواران نیز تقدیر و تشکر شود. در مجموع شاید حدود پانزده نفر از داوران و تحریریه و سردبیران در مجلات یادشده، این مقالات را ارزیابی کرده‌اند که هر کدام به نوعی در ارتقای این اثر سهم داشته‌اند.

حضرت حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر سید محمد جواد وزیری فرد (دامت برکاته)، معاون محترم پژوهش و فناوری دانشگاه قم و دانشیار آن دانشگاه وزین، پس از درخواست نگارنده مبنی بر بررسی این تالیف جهت چاپ در آن دانشگاه، فوراً موافقت و آن را در شورای پژوهشی دانشگاه طرح و چون تالیفات استادان محترم آن دانشگاه وارد فرآیند داوری و ارزیابی فرمودند و فارغ‌التحصیل دانشگاه نبودن و تدریس نداشتن نگارنده در دانشگاه را مانع این مسئله ندانستند. از علم‌پروری ایشان سپاسگزارم.

شورای محترم پژوهشی دانشگاه قم و داوران مورد تایید آن شورا که رساله فرارو را ارزیابی و تایید و تصویب کردند، زمینه انتشار آن را فراهم کردند و بر نگارنده حق دارند که از همکاری آنان تشکر می‌کنم.

۱. مقاله «تقطیع الحدیث: ارزیابی تقطیع در الجامع الصغیر»؛ فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌های قرآن و حدیث (وابسته به دانشکده الهیات دانشگاه تهران)، سال چهل و هشتم، شماره یکم، بهار و تابستان ۱۳۹۴ش، صص ۱۵۳ - ۱۳۳. این مقاله بحمدالله در بهار سال ۱۳۹۵ در جشنواره کلینی (علوم حدیث - ویژه استادان، محققان و طلاب حوزه‌های علمیه سراسر کشور) نیز به عنوان یکی از مقالات پژوهشی برگزیده در رتبه استادان و محققان انتخاب شد.

۲. مقاله «ارزیابی نقل به معنا و تصحیف در الجامع الصغیر»؛ فصلنامه علمی - پژوهشی علوم حدیث (وابسته به دانشگاه قرآن و حدیث)، دوره ۲۰، شماره ۷۸، زمستان ۱۳۹۴ش، صص ۱۱۶ - ۹۰.

۳. مقاله «ارزیابی صحت ارجاعات سیوطی به راویان و مصادر پیشین در الجامع الصغیر»؛ فصلنامه علمی - پژوهشی تحقیقات قرآن و حدیث (وابسته به دانشگاه الزهراء علیها السلام)، دوره ۱۳، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۵ش، صص

انتشارات دانشگاه قم و مدیر محترم آن انتشارات جناب آقای معظمی با نویسنده نهایت همکاری را داشتند. همکاری و همدلی ایشان را قدرشناسی می‌کنم.

خانواده‌ام در نمونه‌خوانی و غلط‌گیری نهایی و سایر مراحل تحقیق به نگارنده کمک شایانی کرده‌اند که زحمت ایشان را سپاس می‌گزارم.

در پایان، رحمت و رضوان خداوند را برای همه عالمان علوم اهل بیت علیهم‌السلام خصوصاً محدثان بزرگوار شیعه، این راویان نور و فضیلت و بالاخص راویان گمنامی که مظلومانه و غریبانه در خفقان و اضطراب‌های قرون تاریک اموی و مروانی و عباسی، تراش حدیث شیعه را با جان و مال و آبروی خود بر سپیدار بلند تاریخ تشیع نگاشتند آرزو می‌کنم و برادران خود از راویان و محدثان اهل سنت که حقیقت پیروی از سنت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را در تبعیت از ولایت امیرالمومنین امام علی بن ابیطالب علیه‌السلام و امامان معصوم از فرزندان او علیهم‌السلام یافته‌اند را سلام و ثنا می‌فرستم و همه استادانم از ادبیات تا رجال و حدیث و فلسفه و فقه و اصول و ... را صمیمانه حرمت می‌نهم و خاضعانه اعتراف می‌کنم اگر سخن تازه یا تلاش ثمربخشی در این تالیف و بلکه همه تالیفات این کمترین وجود دارد، ثمره تعلیم و تربیت آنان است؛ برایشان بهترین‌ها را آرزو می‌کنم و رحمت واسعه‌الاهی را برای برخی از ایشان که از دنیا رفته‌اند درخواست می‌کنم.

آخر الکلام حمد الله سبحانه و تعالی رب اللوح و القلم فانه ولی النعم و اصل الجود و الکرّم و هو المعظم فی کل جنان و المحمود فی کل اوان و المدعوّ بكل لسان و لا حول و لا قوة الا به تعالی و تقدس و استغفره و اتوب الیه و اصلی و اسلم علی نبیه و آله الاطیبین الابریّن آل طه و یس.

مصطفی همدانی

حوزه علمیة قم - ۲۰ آذر ۱۳۹۵ شمسی